

μια μιχτή θρησκεία που θα συνεπάγεται νέο προσανατολισμό της παλιάς θρησκείας, έφεση λιγώτερο ή περισσότερο έντονη του παλιού θεού, που βγήκεν από τη μυθοποιητική λειτουργία, να χαθή μέσα σε κείνον που τώρα αποκαλύπτεται, που φωτίζει και θερμαίνει με την παρουσία του τις προνομιοῦχες ψυχές. Έτσι παρεβάλλονται, όπως λέγαμε πριν, μεταβάσεις και φαινομενικές διαφορές βαθμού ανάμεσα σε δυο πράγματα, που διαφέρουν ριζικά στη φύση των και που στην αρχή δε θα φαινόταν ότι πρέπει να θνομάζονται με τον ίδιο τρόπο. Η αντίθεση είναι χτυπητή σε πολλές περιπτώσεις, όταν λόγου χάρη εμπόλεμα έθνη βεβαιώνουν και το ένα και το άλλο ότι έχουν μαζί τους ένα θεό που έτσι βρίσκεται να είναι ο εθνικός ειδωλολατρικός θεός, ενώ ο θεός για τον οποίο φαντάζονται ότι μιλούν είναι θεός κοινός σε όλους τους ανθρώπους, που και μόνο η θέασή του από όλους θα ήταν ή άμεση κατάργηση του πολέμου. Μολαταῦτα δε θάπρεπε να παρακινηθοῦμε απ' αυτή την αντίθεση για να υποτιμήσωμε τις θρησκευτικές εκείνες που γεννημένες από το μυστικισμό γενίκευσαν τη χρήση των τύπων του χωρίς να μπορέσουν με όλο του το πνεῦμα να εισδύσουν σε όλη την ανθρωπότητα. Συμβαίνει κάποιες εκφράσεις σχεδόν άδειες να κάμουν να αναπηδήση έδω και κεί, σαν πραγματικά μαγικά λόγια, το πνεῦμα το ίκανό να τις γεμίση με νόημα. Άσημος καθηγητής, με τη μηχανική διδασκαλία επιστήμης που δημιούργησαν μεγαλοφυείς άνθρωποι, θα άφυπνίση σε κάποιον από τους μαθητές του το κάλεσμα που δεν είχεν ο ίδιος, και θα τον μετατρέψη ασύνειδα σε εφάμιλλο των μεγάλων εκείνων ανθρώπων, που είναι άόρατοι και παρόντες στο μήνυμα που ο καθηγητής μεταβιβάζει.

Υπάρχει όμως μια διαφορά ανάμεσα στις δυο περιπτώσεις και, αν τη λάβωμε υπ' όψη, θα δοῦμε να έλαττώνεται, όσον άφορᾷ τη θρησκεία, η αντίθεση ανάμεσα στο «στατικό» και το «δυναμικό» που τώρα μόλις επιμείναμε σ' αυτήν για να τονίσωμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά του ενός και του άλλου. Η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων μπορεί να μείνη σχεδόν ξένη στα μαθηματικά, λόγου χάρη, κι ᾶς ύμνει τη μεγαλοφυΐα του Ντεκάρτ ή του Νεύτωνος. Άλλά εκείνοι που από άπόσταση γονάτισαν προστά στο μυστικό λόγο, γιατί μέσα τους άκουαν την αδύνατη ήχώ του, δε θα μείνουν άδιάφοροι σε ό,τι ο λόγος αυτός ευαγγελίζεται. Αν είχαν κιόλας πεποιθήσεις, κι αν δε θέλουν ή δε μπορούν να ξεκολλήσουν απ' αυτές, θα πειστοῦν

ὅτι τὶς μεταμορφώνουν, καὶ μ' αὐτὸ πραγματικὰ θὰ τὶς τροποποιήσουν : τὰ στοιχεῖα θὰ παραμένουν τὰ ἴδια, ἀλλὰ μαγνητισμένα καὶ γυρισμένα σὲ ἄλλη κατεύθυνση ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ μαγνητισμοῦ. Ἱστορικός τῶν θρησκειῶν δὲ θὰ κοπιᾷ γιὰ νὰ ξαναβρῆ, μέσα στὰ ὑλικά πίστης ἀόριστα μυστικῆς ποῦ διαδόθηκε στοὺς ἀνθρώπους, στοιχεῖα μυθικά καὶ ἀκόμη μαγικά. Θὰ ἀποδείξῃ ἔτσι ὅτι ὑπάρχει μιὰ στατική θρησκεία, φυσικὴ στὸν ἄνθρωπο, καὶ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση μένει ἀμετάβλητη. Ἐὰν περιορίζεται σ' αὐτό, θὰ ἔχῃ παραμελήσει κάτι, καὶ ἴσως τὸ οὐσιῶδες. Θάχῃ τουλάχιστο, χωρὶς ἀκριβῶς νὰ τὸ θέλῃ, βάλῃ ἓνα γεφύρι ἀνάμεσα στὸ στατικὸ καὶ τὸ δυναμικὸ, καὶ θάχῃ δικαιολογήσῃ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἴδιας λέξεως σὲ περιπτώσεις τόσο διαφορετικῆς. Ἐχομε βέβαια νὰ κάμωμε ἀκόμη μὲ θρησκεία, ἀλλὰ μὲ νέα θρησκεία.

Θὰ πειστοῦμε ἀκόμη καλύτερα, θὰ δοῦμε ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ πῶς οἱ δύο αὐτὲς θρησκείαι ἀντιθέτονται καὶ πῶς ξανασιμῶν, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς ἀπόπειρες τῆς δεύτερης νὰ ἐγκατασταθῇ μέσα στὴν πρώτη πρὶν τὴν ὑποσκελίσιν. Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθειαν, ἔμεῖς ἀναδρομικὰ τὶς μετατρέπομε σὲ ἀπόπειρες. Ὅταν ἔγιναν, ἦσαν τέλειαι πράξεις, ἀυτάρκειαι· ἔγιναν ἀρχαὶ ἢ προετοιμασίαι μόνο ἀπὸ τὴν ἡμέραν ποῦ τὶς μετέτρεψε σὲ ἀποτυχία μιὰ τελικὴ ἐπιτυχία, χάριν τῆς μυστηριώδους δυνάμεως ποῦ τὸ παρὸν ἀσκεῖ ἀπάνω στὸ παρελθόν. Δὲ θὰ μᾶς χρησιμεύσουν λιγώτερον γι' αὐτὸ νὰ διαπεράσωμε τὸ μεσοδιάστημα, νὰ ἀναλύσωμε στὰ δυναμικά της στοιχεῖα τὴν ἀδιαίρετην πράξιν μὲ τὴν ὁποία τίθεται ἡ δυναμικὴ θρησκεία, καὶ τὴν ἴδιαν ὥραν νὰ δείξωμε, μὲ τὴν ὀλοφάνεραν κοινὴν κατεύθυνσιν τῶν πνοῶν ποῦ δὲν ἔφθασαν σὲ τέλος, πῶς τὸ ἀπότομον πῆδημα ποῦ στάθηκε τελειωτικὸ δὲν εἶχε τίποτε τὸ τυχαῖον.

Ἐνάμεσα στὰ σκιαγραφήματα τοῦ μελλοντικοῦ μυστικισμοῦ θὰ βάλωμε στὴν πρώτη σειρά ὠρισμέναι ἀπόψεις τῶν μυστηρίων τῶν ἐθνικῶν. Δὲ θὰ πρεπε νὰ μᾶς γελάσῃ ἡ λέξις : τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μυστήρια δὲν εἶχαν τίποτε τὸ μυστικόν. Ἦσαν δεμένα μὲ τὴν καθιερωμένην θρησκείαν, ποῦ ἔβρισκε πολὺ φυσικὸν νὰ τὰ ἔχῃ στὸ πλευρόν της. Πανηγύριζαν τοὺς ἰδίους θεοὺς, ἢ τοὺς θεοὺς τοὺς βγαλμένους ἀπὸ τὴν ἴδιαν μυθοποιητικὴν λειτουργίαν. Ἐδυνάμωναν ἀπλῶς τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα τῶν μυημένων, τονώνοντάς το μὲ τὴν ἱκανοποίησιν ποῦ οἱ ἄνθρωποι πάντα δοκίμασαν σχηματίζοντας μικρὰς κοινωνίας μέσα στοὺς κόλπους τῆς μεγάλης, καὶ ὑψωνόμενοι σὲ προνομιοῦχους μὲ

μύηση πού τήν κρατούσαν μυστική. Τὰ μέλη τῶν κλειστῶν αὐτῶν κοινωνιῶν αἰσθάνονταν ὅτι εἶναι πιό κοντά στοῦ θεοῦ πού ἐπικαλιόνταν, ἔστω καί μόνο γιατί ἡ ἀναπαράσταση τῶν μυθολογικῶν σκηνῶν ἔπαιζεν ἐδῶ πιό μεγάλο ρόλο παρά στίς δημόσιες τελετές. Ἀπό ὠρισμένη ἄποψη, ὁ θεός ἦταν παρών· οἱ μυημένοι μετεῖχαν κάπως λίγο στή θεότητά του. Μποροῦσαν λοιπόν νά ἐλπίζουν σέ μιὰ ἄλλη ζωὴ περισσότερο καί καλύτερα ἀπὸ ὅσο ἄφηνε ἡ ἐθνικὴ θρησκεία νά περιμένουν. Ἀλλὰ πιθανὸ νά μὴν ἔχουμε ἐδῶ παρά μόνο ιδέες πού εἰσήχθησαν ἐντελῶς ἔτοιμες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό : ξαίρομε σέ ποιὸ σημεῖο τὴν Αἴγυπτο τὴν ἀπασχόλησε πάντα ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο, καί θυμόμαστε τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ὁποίου ἡ Δήμητρα τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων καί ὁ Διόνυσος καί ὁ ὄρφισμός θὰ ἦταν τροποποιήσεις τῆς Ἴσιδας καί τοῦ Ὄσιρι. Ἔτσι ὁ ἔορτασμός τῶν μυστηρίων, ἡ τουλάχιστο ὅ,τι γνωρίζομε ἀπ' αὐτόν, δὲ μᾶς προσφέρει τίποτε πού νά διέκοψε ἀπότομα τὴ δημοσίαι λατρεία. Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲ θάβρισκε λοιπὸν κανεὶς περισσότερὴ μυστικότητά σ' αὐτὴ τὴ θρησκεία παρά στήν ἄλλη. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νά περιοριστοῦμε στήν ἄποψη πού πιθανὸ μόνη αὐτὴ νά τραβοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περισσότερων μυημένων. Πρέπει νά ἀναρωτηθοῦμε ἂν ὠρισμένα τουλάχιστο ἀπ' αὐτὰ τὰ μυστήρια δὲν ἔφεραν τὴ σφραγίδα τούτης ἡ ἐκείνης τῆς μεγάλης προσωπικότητας, πού μποροῦσαν νά κάνουν νά ξαναζῆ τὸ πνεῦμα της. Πρέπει ἐπίσης νά σημειώσωμε ὅτι οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς ἐπέμειναν στίς σκηνές τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅπου ὁ θεός ἔπαιρνε πραγματικὰ στήν κατοχὴ του τὴν ψυχὴ πού τὸν ἐπικαλιόταν. Τῶνόντι, τὰ πιό γεμάτα ζωὴ μυστήρια πού στοῦ τέλος παράσυσσαν στήν κίνησή των τὰ ἴδια τὰ ἐλευσίνια μυστήρια, στάθηκαν τὰ μυστήρια τοῦ Διόνυσου καί τοῦ συνεχιστῆ του τοῦ Ὄρφέα. Θεός ξένος, φερόμενος ἀπὸ τὴ Θράκη, ὁ Διόνυσος ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ βιαιότητά του πρὸς τὴ γαλήνη τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Δὲν ἦταν στήν ἀρχὴ ὁ θεός τοῦ οἴνου, ἀλλὰ ἔγινε χωρὶς δυσκολία, γιατί ἡ μέθη ὅπου ἔρριχνε τὴν ψυχὴ εἶχε κάποια ὁμοιότητα μὲ τὴ μέθη πού προκαλεῖ ὁ οἶνος. Ξαίρομε πῶς φέρθηκαν στὸν Οὐίλλιαμ Τζέϊμς γιατί χαρακτήρισε μυστικὴ, ἢ τὴν μελέτησε γιὰ τέτοια τὴν κατάστασι πού ἀκολουθεῖ εἰσπνοὴ πρωτοξειδίου τοῦ ἀζώτου. Ἐβρισκαν σ' αὐτὸ τὴν ἄρνησι τῆς θρησκείας. Καί θάχαν δίκιο, ἂν ὁ φιλόσοφος εἶχε κάμει ἀπὸ τὴν «ἐσωτερικὴ ἀποκάλυψη» ἓνα ψυχολογικὸ ἰσοδύναμο τοῦ πρωτοξειδίου,

πὸ αὐτὸ τότε θάταν, ὅπως λένε οἱ μεταφυσικοί, ἢ ὀλοκληρω-
 τικὴ αἰτία τοῦ ἀποτελέσματος πὸ παράγεται. Ἐπὶ τὴν τοξίνω-
 ση γιὰ τὸν Τζέϊμς ἦταν μόνο ἢ εὐκαιρία. Ἡ κατάστασις τῆς
 ψυχῆς ἦταν ἕτοιμη, προσχηματισμένη ἀσφαλῶς μαζὶ μὲ ἄλλες
 καὶ περίμενε μόνο τὸ σύνθημα γιὰ νὰ βάλῃ μπρός. Θὰ μπο-
 ροῦσε νὰ ἀνακληθῆ πνευματικά, μὲ προσπάθεια πὸ θὰ γινό-
 ταν στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο, πὸ εἶναι τὸ δικό της. Θὰ μπορού-
 σε ὅμως καὶ ὄλικά νὰ ἀνακληθῆ, μὲ ἐμπόδιση ἐκείνου πὸ τὴν
 ἐμπόδιζε, μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐμποδίου, καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ
 τέλειον ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ τοξικοῦ. Προτίμησεν ὁ ψυ-
 χολόγος νὰ ἀπευθυνθῆ σ' αὐτό, γιὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐπιτύχῃ
 τὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν ἤθελε. Ἴσως δὲν τιμοῦσαν περισσότερο
 τὸ κρασί, ἀλλὰ ἀπλῶς σύγκριναν τὰ ἀποτελέσματά του μὲ τὴν
 διονυσιακὴ μέθη. Ἐπὶ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ σπουδαῖο σημεῖο.
 Πρόκειται νὰ ξαίρωμε ἂν τὴν μέθη αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴν θεω-
 ρήσωμε ἀναδρομικά, μὲ τὸ φῶς τοῦ μυστικισμοῦ, ἀφοῦ φάνηκε,
 σὰν προάγγελος ὀρισμένων μυστικῶν καταστάσεων. Γιὰ νὰ ἀ-
 παντήσωμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα φτάνει νὰ ρίξωμε μιὰ ματιὰ
 στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἦταν καθαρὸ ὀρθολογικὴ. Ἐφερε τὴν
 ἀνθρώπινη σκέψη στὸν πῶς ψηλὸ τῆς βαθμὸ στὴν ἀφαίρεση καὶ
 στὴ γενίκευση. Ἐδωσε στὶς διαλεκτικὲς λειτουργίες τοῦ πνεύμα-
 τος τόση δύναμη καὶ εὐλυγισία, πὸ καὶ σήμερα ἀκόμη στὸ σχο-
 λεῖο τῶν Ἑλλήνων φοιτοῦμε. Μολαταῦτα ἔχομε δυὸ σημεῖα νὰ
 παρατηρήσωμε. Τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μεγάλης
 κινήσεως εἴχαμε μιὰ ὄρθωση ἢ μιὰ δόνηση πὸ δὲν ἀνήκε στὴ
 φιλοσοφικὴ τάξη. Τὸ δεύτερον εἶναι ὅτι ἡ διδασκαλία στὴν ὁποία
 κατέληξεν ἡ κίνησις, καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ σκέψη βροῆκε τὴν τε-
 λειότητά της, ἰσχυρίστηκεν ὅτι ξεπερνᾷ τὸν καθαρὸ λόγον. Δὲν
 εἶναι ἀμφίβολο, ἀλήθεια, νὰ ἔχωμε ἐπέκτασις τοῦ διονυσιακοῦ
 ἐνθουσιασμοῦ μέσα στὸν ὀρφισμό, καὶ τοῦ ὀρφισμοῦ στὸν πυθα-
 γορισμό: ἔ λοιπόν, εἶναι σὲ τοῦτον ἔδῳ, ἴσως μάλιστα στὸν
 ὀρφισμό πὸ ἀνεβαίνει ἢ πρῶτη ἐμπνευσις τοῦ πλατωνισμοῦ.
 Ξαίρωμε σὲ τί μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα, μὲ τὸ ὀρφικὸ νόημα τῆς
 λέξεως, λούζονται οἱ πλατωνικοὶ μῦθοι, καὶ πῶς ἢ ἴδια ἢ θεω-
 ρία τῶν Ἰδεῶν ἔκλινε ἀπὸ κρυφὴ συμπάθεια πρὸς τὴν πυθαγο-
 ρικὴ θεωρίαν τῶν ἀριθμῶν. Στὸν Ἀριστοτέλη βέβαια καὶ στοὺς
 ἄμεσους διαδόχους του δὲ γίνεται αἰσθητὴ καμμιὰ ἐπίδρασις τέ-
 τοιοῦ εἶδους· ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου, στὴν ὁποία κα-
 τέληξεν αὐτὴ ἢ ἀνάπτυξις καὶ ἢ ὁποία χροστᾷ στὸν Ἀριστοτέ-

λη ὅσα καὶ στὸν Πλάτωνα, εἶναι ἀδιαφιλονείκητα μυστική. Ἐν ἔχῳμε ἐπενέργεια τῆς σκέψης τῆς Ἀνατολῆς, πού ἦταν πολὺ ζωντανή στὸν ἀλεξανδρινὸ κόσμον, αὐτὸ ἔγινε ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἴδιου τοῦ Πλωτίνου, ὁ ὁποῖος πίστευεν ὅτι τίποτε ἄλλο δὲν κάνει παρὰ νὰ συμπυκνώνη ὅλη τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τὴν ἀντιτάξῃ στὶς ξένες διδασκαλίες. Ἔτσι, μὲ λίγα λόγια, εἶχαμε στὴν ἀρχὴ διείσδυση τοῦ ὀρφισμοῦ καὶ στὸ τέλος ἀπὸ τῆς διαλεκτικῆς ἀνθίξει ἡ μυστική. Θὰ μπορούσε κανεὶς ἀπὸ δῶ νὰ βγάλῃ τὸ συμπέρασμα ὅτι δύναμη ἔξω-ὀρθολογικὴ ἔβαλε σὲ κίνηση τούτῃ τὴν ὀρθολογικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν ὁδήγησε στὸ τέλος τῆς, πέρα ἀπὸ τὸ λόγο. Ἔτσι εἶναι πού καὶ οἱ κανονικὲς καὶ ἄργες προσχωματικὲς κινήσεις, οἱ μόνες ἐμφανεῖς, προσδιορίζονται ἀπὸ ἀόρατες ἐκρηκτικὲς δυνάμεις, πού ἀνασηκώνοντας ὠρισμένες στιγμὲς τὸ γήϊνον φλοιό, δίνουν στὴν προσχωματικὴ ἐνέργεια τὴν κατεύθυνσίν της. Ἀλλὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ἄλλη ἐρμηνεία, καί, κατὰ τὴ γνώμη μας, θὰ ἦταν πιὸ πιθανή. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς σκέψης ἦταν ἔργο μόνον τοῦ λόγου, καὶ ὅτι δίπλα του, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν, δημιουργήθηκε ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, σὲ κάποιες ψυχὲς πού εἶχαν τὴν προδιάθεση, ἢ προσπάθεια νὰ πᾶνε νὰ ἀναζητήσουν, πέρα ἀπὸ τὸ νοῦ, ἕνα ὄραμα, μιὰ ἐπαφή, τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς ὑπερβατικῆς πραγματικότητος. Ἡ προσπάθεια αὕτη δὲ θάχε φτάσει ποτὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἄλλὰ κάθε φορά, τὴ στιγμὴ πού θὰ πῆγαινε νὰ ἐξαντληθῇ, θὰ ἐμπιστευόταν στὴ διαλεκτικὴ ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς παρὰ νὰ ἐξαφανιστῇ ὅλως διόλου καὶ ἔτσι, μὲ τὴν ἴδια κατανάλωση δυνάμεως, μιὰ νέα ἀπόπειρα μπορούσε νὰ σταματήσῃ πιὸ μακρῶς, πού ξανά θὰ συναντοῦσε τὸ νοῦ σὲ πιὸ προχωρημένο σημεῖον φιλοσοφικῆς ἀνάπτυξης, ἡ ὁποία στὸ διάστημα πού μεσολάβησε ἀπέκτησε πλιότερη ἐλαστικότητα καὶ ἀνεχόταν περισσότερη μυστικότητα. Τῶντι, βλέπομε ἕνα πρῶτον κύμα, καθαρὰ διονυσιακόν, νὰ ἔρχεται καὶ νὰ χάνεται μέσα στὸν ὀρφισμό, πού εἶχεν ἀνώτερη διανοητικότητά· ἕνα δεύτερον κύμα, πού θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσωμε ὀρφικόν, κατέληξε στὸν πυθαγορισμό, δηλαδή σὲ φιλοσοφία· μὲ τὴ σειρά του ὁ πυθαγορισμὸς διωχέτευσεν κάτι ἀπὸ τὸ πνεῦμα του στὸν πλατωνισμό· καὶ ὁ τελευταῖος, ἀφοῦ τὸ περιμάζεψε, ἀνοίχτηκε μὲ τρόπο φυσικὸ ἄργότερα στὸν ἀλεξανδρινὸ μυστικισμό. Ἀλλὰ μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν ἀναπαρασθήσῃ κανεὶς τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο ρεύματα, τὸ ἕνα διανοητικόν, τὸ ἄλλο ἔξω-διανοητικόν, μόνον ἅμα τοποθετηθῇ στὸ

τέρμα μπορεί να χαρακτηρίση τὸ δεύτερο ὑπὲρ νοητικὸ ἢ μυστικό, καὶ νὰ θεωρήσῃ μυστικὴ τὴν ὥθησιν ποὺ ξεκίνησεν ἀπὸ μυστήρια.

Θὰ ἔμενε τότε νὰ δοῦμε ἂν τὸ τέρμα τῆς κινήσεως ἦταν τέλειος μυστικισμός. Μπορεῖ κανεὶς νὰ δώσῃ στὶς λέξεις τὸ νόημα ποὺ θέλει, φτάνει πρῶτα νὰ τὸ ὀρίσῃ. Γιὰ μᾶς, ἡ κατάληξις τοῦ μυστικισμοῦ εἶναι μιὰ ἐπαφή, κατὰ συνέπεια μιὰ μερικὴ συνταύτιση μετὰ τῆ δημιουργικῆ προσπάθεια ποὺ φανερώνει ἡ ζωὴ. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι τοῦ θεοῦ, ἂν δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός. Ὁ μέγας μυστικὸς θὰ ἦταν ἀτομικότητα ποὺ θὰ διασκέλιζε τὰ σύνορα τὰ ὀρισμένα στὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ὑλικότητά του, ἐκεῖνος ποὺ θὰ συνέχιζε καὶ θὰ ἐπέκτεινε ἔτσι τὴ θεϊκὴ ἐνέργεια. Αὐτὸς εἶναι ὁ ὀρισμὸς μας. Εἴμαστε ἐλεύθεροι νὰ τὸν θέσωμε, φτάνει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν βροῖσκῃ ποτὲ τὴν ἐφαρμογὴ του, ἂν, τότε, ἐφαρμόζεται σὲ τούτην ἢ ἐκείνη τὴν ὀρισμένην περιπτώσιν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Πλωτῖνο ἢ ἀπάντησις δὲν εἶναι ἀμφίβολη. Τοῦ δόθηκε νὰ δῆ τὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, ἀλλὰ ὄχι νὰ πατήσῃ τὸ ἔδαφός της. Ἐφτασε ὡς τὴν ἔκστασις, τὴν κατάστασις ὅπου ἡ ψυχὴ νοιώθει ἢ πιστεύει ὅτι αἰσθάνεται τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ, ὄντας κατανασμένη ἀπὸ τὸ φῶς του· δὲ διασκέλισε τὴν τελευταία ἐκείνη περιοχὴ γιὰ νὰ φτάσῃ στὸ σημεῖον ὅπου, ἀφοῦ ἡ θέασις καταβυθιστῆ μέσα στὴν ἐνέργεια, ἡ ἀνθρώπινη βούλησις συγχέεται μετὰ τὴ θεία βούλησις. Πίστευε ὅτι ἦταν στὴν ἄκρη κορυφῆ: νὰ πάῃ πιὸ μακρῶς, θάταν γι' αὐτὸν νὰ κατέβῃ. Κι αὐτὸ ἐκφράζει μετὰ θαυμάσια γλῶσσα, μὰ ποὺ δὲν εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ τέλειου μυστικισμοῦ: «Ἐπεὶ καὶ ἄνθρωποι, ὅταν ἀσθενήσωσιν εἰς τὸ θεωρεῖν, σκιὰν θεωρίας καὶ λόγου τὴν πρᾶξιν ποιοῦνται» (1). Μ' αὐτὸ μένει πιστὸς στὴν ἑλληνικὴ νοησιαρχία, τὴ συνοψίζει μάλιστα μετὰ συναρπαστικὴν διατύπωσιν τὴν περιέχουσαν τουλάχιστον δυνατὰ μετὰ μυστικότητα. Μὲ μιὰ λέξιν, τὸ μυστικισμὸν, στὸ ἀπόλυτον νόημα μετὰ τὸ ὁποῖον συμφωνοῦμε νὰ τὸν πάρωμε, δὲν τὸν ἔφτασε ἡ ἑλληνικὴ σκέψις. Θὰ ἤθελε ἀσφαλῶς νὰ τὸν φτάσῃ πολλές φορές, ἀπλὴν δυνατότητα, χτύπησε τὴν πόρταν. Κι αὐτὴ ὄλο καὶ πιὸ πλατεία ἀνοιγε, ἀλλὰ δὲν ἄφησε ποτὲ τὸ μυστικισμὸν ὀλόκληρον νὰ περάσῃ.

Ριζικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ διάκρισις ἀνάμεσα στὴ μυστικὴ καὶ τὴ διαλεκτικὴ ἀνταμώνουν μόνον ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ. Ἀντίθετα

1. Ἐννεάδες ΙΙΙ, 8,4.

ἄλλοῦ ἦταν σταθερὰ ἀνακατωμένες· φαινομενικὰ βοηθοῦσε ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, ἴσως νὰ ἐμποδίζονταν ἀμοιβαῖα νὰ φτάσουν ὡς τὸ τέλος. Αὐτό, πιστεύομε, ἔγινε στὴν Ἰνδικὴ σκέψη. Δὲ θὰ ἀναλάβωμε νὰ ἐμβαθύνωμε σ' αὐτὴν ἢ νὰ τὴ συνοψίσωμε. Ἡ ἀνάπτυξή της ἀπλώνεται σὲ ἀξιόλογες περιόδους. Φιλοσοφία καὶ θρησκεία, διαφοροποιήθηκαν κατὰ τοὺς καιροὺς καὶ τοὺς τόπους. Ἐκφράστηκαν σὲ μιὰ γλῶσσα πού πολλές της ἀποχρώσεις διαφεύγουν καὶ ἐκείνους ἀκόμη πού τὴ γνωρίζουν καλύτερα. Οἱ λέξεις ἄλλωστε αὐτῆς τῆς γλῶσσας δὲ διατήρησαν καθόλου ἀμετάβλητο νόημα, κι ἂν ὑποθέσωμε ὅτι αὐτὸ τὸ νόημα ἦταν πάντα σαφές, ἢ ἦταν κάποτε. Ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ εἶναι ἀρκετὸ ἓνα βλέμμα στὸ σύνολο τῶν διδασκαλιῶν. Καὶ ἐπειδὴ γιὰ νὰ ἔχωμε τὴ συνολικὴ αὐτὴ ὄραση, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ περιοριστοῦμε στὸ νὰ ἐπιθέσωμε τὴ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη ἀπόψεις πού εἶδαμε ὡς τώρα, θὰ ἔχωμε κάποια τύχη, κυττάζοντας κατὰ προτίμηση τίς γραμμὲς πού συνταιριάζουν, νὰ μὴν ἀπατηθοῦμε.

Ἄς ποῦμε πρῶτα ὅτι ἡ Ἰνδία εἶχε πάντα θρησκεία παραβλητὴ πρὸς τὴ θρησκεία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Οἱ θεοὶ καὶ τὰ πνεύματα ἔπαιζαν κι ἐκεῖ τὸ ρόλο πού ἔπαιζαν παντοῦ ἄλλοῦ. Ἱεροτελεστίες καὶ τελετὲς ἦταν ἀνάλογες. Ἡ θυσία εἶχε ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα. Αὐτὲς οἱ λατρεῖες συνεχίστηκαν στὸ Βραχμανισμό, τὸν Ἰζαϊσμό (1) καὶ τὸ Βουδισμό. Πῶς μπορούσαν νὰ προσαρμοστοῦν μὲ διδασκαλία σὰν τὸ Βουδισμό; Πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ Βουδισμός, πού ἔφερε στους ἀνθρώπους τὴν ἀπολύτρωση, θεωροῦσε ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ ἔχουν ἀνάγκη νὰ ἀπολυτρωθοῦν. Φερνόταν λοιπὸν στους ἀνθρώπους καὶ στους θεοὺς σὰν σὲ ὄντα τοῦ ἴδιου εἴδους, πού ὑπόκεινται στὴν ἴδια εἰμαρμένη. Αὐτὸ θὰ γινόταν κατανοητὸ σὲ μιὰ ὑπόθεση σὰν τὴ δική μας· ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μὲ φυσικὸ τρόπο σὲ κοινωνία καὶ μὲ τὴν ἐνέργεια φυσικῆς λειτουργίας, πού τὴν ὀνομάσαμε μυθοποιητικὴ, προβάλλει γύρω του ὄντα φανταστικά πού ζοῦν ζωὴ ἀνάλογη μὲ τὴ δική του, πὺρ ὑψηλὴ ἀπὸ τὴ δική του, ἀλληλέγγυα μὲ τὴ δική του· τέτοια εἶναι ἡ θρησκεία πού τὴ θεωροῦμε φυσικὴ. Οἱ Ἰνδοὶ στοχαστὲς φαντάστηκαν ποτὲ ἔτσι τὰ πράγματα; Εἶναι λίγο πιθανό. Ἀλλὰ κάθε πνεῦμα πού μπαί-

1. Θρησκεία τῆς Β.Α. Ἰνδίας πού ἐμφανίστηκε τὸν 6ο π. Χ. αἰῶνα. — Σ.τ.μ.

νει στὸ μυστικὸ δρόμο, ἔξω ἀπὸ τὸ ἄστυ, νοιώθει λίγο ἢ πολὺ συγκεχυμένα ὅτι ἀφήνει πίσω του τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεούς. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοὺς βλέπει μαζί.

Ὡς ποιὸ σημεῖο τώρα ἡ Ἰνδικὴ σκέψη προχώρησε σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση; Πρόκειται, ἐννοεῖται, μόνο γιὰ τὶς ἀρχαῖες Ἰνδίες, μόνες μὲ τὸν ἑαυτὸ τους, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ μπόρεσε νὰ ἀσκήσῃ σ' αὐτὲς ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἢ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀντιδράσουν ἐναντίον του. Στατικὴ ἢ δυναμικὴ, ἀλήθεια, τὴ θρησκεία τὴν παίρνομε στὶς ἀρχές της. Βρήκαμε ὅτι ἡ πρώτη ἦταν προσχηματισμένη μέσα στὴ φύση. Στὴ δεύτερη βλέπομε τώρα ἓνα ἄλμα ἔξω ἀπὸ τὴ φύση· καὶ ἐξετάζομε τὸ ἄλμα πρῶτα σὲ περιπτώσεις ὅπου ἡ ὁρμὴ ἦταν ἀνερπακῆς ἢ ἐμποδίστηκε. Σ' αὐτὴ τὴν ὁρμὴ φαίνεται ὅτι ἡ Ἰνδικὴ ψυχὴ δοκίμασε τὸν ἑαυτὸ της μὲ δυὸ διαφορετικὲς μεθόδους.

Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι μαζί καὶ φυσιολογικὴ καὶ ψυχολογικὴ. Θὰ ἀνακάλυπτε κανεὶς τὴν πιὸ μακρυσμένη ἀρχὴ της σὲ μιὰ ἔξη κοινὴ στοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Ἰρανοὺς, προγενέστερη φυσικὰ τοῦ χωρισμοῦ των: τὴν προσφυγὴ στὸ μεθυστικὸ ποτὸ ποὺ καὶ οἱ δυὸ τους ὀνόμαζαν «σόμα». Ἦταν θεϊκὴ μέθη, παραβλητὴ μὲ κείνην ποὺ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Διόνυσου ζητοῦσαν ἀπὸ τὸ κρασί. Ἀργότερα ἤρθε ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀσκήσεις προωρισμένες νὰ ἀναστείλουν τὴν αἴσθησι, νὰ χαλαρώσουν τὴ νοητικὴ ἐνέργεια, νὰ ἐνθαρρύνουν καταστάσεις παραβλητὲς πρὸς τὴν ὑπνωτικὴν κατάστασιν· συστηματοποιήθηκαν στὸ «Γιόγκα». Ἦταν αὐτὸ μυστικισμὸς μὲ τὸ νόημα ποὺ δίνομε στὴ λέξη; Ὑπνωτικὲς καταστάσεις δὲν ἔχουν τίποτε τὸ μυστικὸ ἀπὸ μόνες τους, θὰ μπορέσουν ὅμως νὰ γίνουν μυστικὲς, ἢ τουλάχιστο νὰ ἀναγγεῖλουν ἢ νὰ προετοιμάσουν τὸν ἀληθινὸ μυστικισμὸ, μὲ τὴν ὑποβολὴν ποὺ θὰ παρεμβληθῇ σ' αὐτὲς. Θὰ γίνουν εὐκόλα μυστικὲς, ἢ μορφὴ των θὰ εἶναι προετοιμασμένη νὰ γεμίσῃ μὲ αὐτὴ τὴν ὕλη, ἂν κιόλας δηλώνουν ὄραματα, ἐκστάσεις ποὺ ἀναστέλλουν τὴν κριτικὴν λειτουργίαν τοῦ νοῦ. Τέτοια θὰ ἦταν, τουλάχιστο ἀπὸ μιὰ πλευρά, ἡ σημασία τῶν ἀσκήσεων ποὺ στὸ τέλος ὀργανώθηκαν σὲ «Γιόγκα». Στὸ Γιόγκα ὁ μυστικισμὸς ἦταν μόνον σὲ κατάστασιν ὑποτυπώδη· ἀλλὰ πιὸ τονισμένος μυστικισμὸς, καθαρὰ πνευματικὴ συγκέντρωσις, μπορούσε νὰ βοηθηθῇ ἀπὸ τὸ γιόγκα σὲ ὅ,τι τοῦτο εἶχε ὑλικό, καὶ ἔτσι νὰ τὸ ἐκπνευματώσῃ. Γιώντι, τὸ γιόγκα φαίνεται ὅτι ἦταν κατὰ τοὺς καιροὺς καὶ κατὰ τοὺς τόπους ἢ πιὸ λαϊκὴ μορφὴ τῆς μυστικῆς θεωρίας, ἢ ἓνα σύνολο ποὺ τὴν περιλάβαινε.

Μένει νὰ μάθωμε τί ἦταν ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ θέαση, καὶ τί σχέση μποροῦσε νὰ ἔχη μὲ τὸ μυστικισμό ὅπως τὸν ἐννοοῦμε. Ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀρχαίους καιροὺς ὁ Ἰνδὸς στοχάστηκε τὸ ὄν γενικά, τὴ φύση, τὴ ζωὴ. Ἀλλὰ ἡ προσπάθειά του, πού κράτησε τόσο πολλοὺς αἰῶνες, δὲν κατέληξε, ὅπως ἡ προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, στὴ γνώση τὴν ἀπεριόριστα ἱκανὴ γιὰ ἀνάπτυξη, ὅπως ἦταν κιόλας ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι στὰ μάτια τοῦ Ἰνδοῦ ἡ γνώση ἦταν πάντα μᾶλλον μέσον παρὰ σκοπός. Ἐπρόκειτο γι' αὐτὸν νὰ δραπετεύσῃ ἀπὸ τὴ ζωὴ πού τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα σκληρὴ. Μὲ τὴν αὐτοκτονία δὲ θὰ πετύχαινε τὴ διαφυγὴ, γιατί ἡ ψυχὴ ἔπρεπε νὰ περάσῃ σὲ ἄλλο σῶμα μετὰ τὸ θάνατο, καὶ ἔτσι θὰ εἶχαμε στὴν αἰωνιότητα ξανάρχισμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πόνου. Ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ Βραχμανισμοῦ πείστηκε ὅτι φτάνει κανεὶς στὴν ἀπολύτρωση μὲ τὴν παραίτηση. Ἡ παραίτηση αὐτὴ ἦταν ἀπορρόφησις μέσα στὸ σύμπαν, ὅπως καὶ μέσα στὸν ἑαυτό του. Ὁ Βουδισμός, πού ἦρθε νὰ φέρῃ ἐκτροπὴ στὸ Βραχμανισμό, δὲν τὸν τροποποίησε οὐσιαστικά. Τὸν ἔκαμε πιὸ σοφόν. Ὡς τώρα εἶχαν διαπιστώσει ὅτι ἡ ζωὴ ἦταν ὀδύνη: ὁ Βούδας ἀνέβηκε ὡς τὴν αἰτία τῆς ὀδύνης τὴν ἀνακάλυψε στὴν ἐπιθυμία γενικά, στὴ δίψα τῆς ζωῆς. Μπόρεσαν ἔτσι νὰ χαράξουν μὲ πιὸ ὑψηλὴ ἀκρίβεια τὸ δρόμο τῆς ἀπολύτρωσης. Ὁ Βραχμανισμός, ὁ Βουδισμός, ἀκόμη καὶ ὁ Τζαινισμός, ἐκήρυξαν μὲ ὅλο καὶ πιὸ αὐξημένη δύναμη τὴν ἐξάλειψη τῆς θέλησης γιὰ τὴ ζωὴ, καὶ τὸ κήρυγμα αὐτὸ τὴν πρώτη στιγμὴ παρουσιάζεται σὰν κάλεσμα πρὸς τὸ νοῦ, γιατί οἱ τρεῖς διδασκαλίαι διαφέρουν μόνο στὸν λιγώτερο ἢ περισσότερο ὑψηλὸ βαθμὸ διανοητικότητας. Ἀλλά, ἂν κυττάξωμε ἀπὸ κοντὰ, παρατηροῦμε ὅτι ἡ πεποίθησις πού στοχάζονταν νὰ φυτέψουν ἦταν πολὺ μακρὰ ἀπὸ κατάστασις καθαρὰ διανοητικὴ. Στὸν ἀρχαῖο κιόλας Βραχμανισμό, τὴν ἔσχατη πεποίθησις δὲν τὴν ἀποκτᾶ κανεὶς μὲ τὸ διαλογισμό, οὔτε μὲ τὴ μελέτη: συνίσταται σὲ «ὄραση», πού τὴ μεταδίδει ἐκεῖνος πού εἶδε. Ὁ Βουδισμός, πιὸ σοφὸς ἀπὸ μιὰ πλευρὰ, εἶναι ἀκόμη πιὸ μυστικὸς ἀπὸ ἄλλη. Ἡ κατάστασις στὴν ὁποία καθοδηγεῖ τὴν ψυχὴ εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ὀδύνη, πέρα ἀπὸ τὴ συνείδησις. Μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σταθμοὺς καὶ μὲ ὀλόκληρη μυστικὴ παιδεύσις καταλήγει στὴ νιοβάννα, ἀφαίρεσις τῆς ἐπιθυμίας κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κάρμα μετὰ τὸ θάνατο. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι στὴν ἀρχὴ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Βούδα εἶναι ἡ ἔλλαμψις πού εἶχε στὴν πρώτη του

νεότητα. "Ο,τι ὁ Βουδισμὸς ἔχει διατυπώσιμό σὲ λέξεις, μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ θεωρηθῇ σὰ φιλοσοφία· τὸ οὐσιῶδες ὅμως εἶναι ἡ τελικὴ ἀποκάλυψη, ὑπερβατικὴ καὶ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου. Εἶναι ἡ πεποίθησις ὅτι ἐφτάσαμε τὸ σκοπὸ, μὰ πεποίθησις πού βαθμιαῖα κερδίζεται καὶ ξαφνικὰ ἐπιτυχαίνεται : τέλειωσε ἡ ὁδύνη, πού εἶναι ὅ,τι ὑπάρχει ὠρισμένο, καὶ συνακόλουθα ὅ,τι κυριολεκτικὰ ὑπάρχει, μέσα στὴν ὑπαρξή. "Αν σκεφτοῦμε ὅτι δὲν ἔχομε νὰ κάμωμε ἐδῶ μὲ θεωρητικὴ ἀποψη, ἀλλὰ μὲ μιὰ πείρα πού μοιάζει πολὺ μὲ ἔκστασις, ὅτι σὲ προσπάθεια γιὰ συνταυτισμὸ μὲ τὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ θὰ μπορούσε μιὰ ψυχὴ νὰ πάρῃ τὸν ἔτσι διαγραμμένο δρόμο καὶ θὰ ἀποτύχαινε μόνο γιὰ τὴν ἀσταματοῦσε στὰ μισὰ τοῦ δρόμου, ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἀλλὰ μὴ ἔχοντας φτάσει τὴ θεϊκὴ ζωὴ, μετέωρη ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἐνέργειες μέσα στὸ στρόβιλο τοῦ τίποτε, δὲ θὰ διστάσωμε νὰ δοῦμε στὸ Βουδισμὸ ἕνα μυστικισμό. Ἄλλὰ θὰ καταλάβωμε γιὰ τὸν Βουδισμὸ δὲν εἶναι τέλειος μυστικισμός. Τοῦτος θὰ ἦταν ἐνέργεια, δημιουργία, ἀγάπη.

"Οχι βέβαια ὅτι ὁ Βουδισμὸς ἀγνόησε τὴν ἀγαθοεργία. Ἀντίθετα, τὴ σύστησε μὲ λόγια ὑψηλότατης ἀνάτασης. Συνένωσε τὸ κήρυγμα μὲ τὸ παράδειγμα. Ἄλλὰ τοῦ ἔλειψεν ἡ θερμότητα. Ὅπως πολὺ σωστὰ εἶπε ἕνας ἱστορικὸς τῶν θρησκειῶν, ἀγνόησε «τὸ ὀλοκληρωτικὸ καὶ μυστικὸ δόσιμο τοῦ ἑαυτοῦ του». Ἄς προσθέσωμε—κι εἶναι ἴσως στὸ βάθος τὸ ἴδιο πράγμα—ὅτι δὲν πίστεψε στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Δὲν εἶχεν ἐμπιστοσύνη σ' αὐτήν. Μόνο αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη μπορεῖ νὰ γίνῃ δύναμις, καὶ νὰ ἀνασηκώσῃ τὰ ὄρη. Ἐνας τέλειος μυστικισμὸς θὰ πηγαινεν ὡς ἐκεῖ. Τὸν συναντοῦμε ἴσως στὴν Ἰνδία, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα. Βρίσκομε ἀλήθεια στὸν Ραμακρίσνα ἢ στὸν Βιβεκανάντα, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε μόνο στοὺς πιὸ πρόσφατους, μιὰ φλογερὴ ἀγάπη, ἕνα μυστικισμό παραβλητὸ μὲ τὸ χριστιανικὸ μυστικισμό. Ἄλλὰ ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἀκριβῶς προβάλλει στὸ μεταξύ. Ἡ ἐπίδρασή του στὴν Ἰνδία—πού ἤρθε δὲ ἀπὸ τὸν Ἰσλαμισμό—στάθηκε πολὺ ἐπιφανειακὴ, ἀλλὰ γιὰ ψυχὰς πού ἔχουν τὴν προδιάθεσιν μιὰ ἀπλὴ ὑποβολή, ἕνα σῆμα εἶναι ἀρκετό. Μολαταῦτα ἄς δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἄμεση ἐπενέργεια τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς δόγματος, ἦταν σχεδὸν μηδαμινὴ στὴν Ἰνδία. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ χριστιανισμὸς διείσδυσε σὲ ὀλόκληρο τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ, τὸν ἀναπνέομε, σὰν ἕνα ἄρωμα, σὲ ὅ,τι φέρνει μαζί του αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς. Ὁ ἴδιος ὁ βιομηχανισμὸς, ὅπως θὰ προσπαθήσωμε νὰ

δείξωμε, ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ προέρχεται ἔμμεσα. Ἐ λοιπόν, ὁ βιομηχανισμὸς, ὁ δυτικὸς μας πολιτισμὸς ἔβαλε μπρὸς τὸ μυστικισμὸ τοῦ Ραμακρίσνα, ἢ τοῦ Βιβεκανάντα. Ποτὲ ὁ φλογερὸς καὶ εὐεργετικὸς αὐτὸς μυστικισμὸς δὲ θὰ δημιουργιόταν τὸν καιρὸ πού ὁ Ἰνδὸς ἔνοιωθε ὅτι τὸν συντρίβει ἡ φύση καὶ τὸν καιρὸ πού κάθε ἀνθρώπινη παρέμβαση ἦταν ἀνώφελη. Τί νὰ κάμη ὅταν ἀναπόφευχτοι λιμοὶ καταδικάζουν ἑκατομμύρια δυστυχησμένων νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα; Ἡ Ἰνδικὴ ἀπαισιοδοξία κύρια πηγὴ τῆς εἶχε τούτη τὴν ἀδυναμία. Καὶ εἶναι ἡ ἀπαισιοδοξία πού ἐμπόδισε τὴν Ἰνδία νὰ φτάσῃ ὡς τὴν ἄκρη τοῦ μυστικισμοῦ τῆς, ἀφοῦ ὁ τέλειος μυστικισμὸς εἶναι δράση. Ἀλλὰ ἔρχονται οἱ μηχανεὲς πού αὐξάνουν τὴν ἀπόδοσιν τῆς γῆς καὶ πού πρὸ πάντων κάνουν νὰ κυκλοφοροῦν τὰ ἀγαθὰ τῆς, ἔρχονται καὶ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ὀργανώσεις πού πειραματικὰ ἀποδείχνουν ὅτι οἱ μάζες δὲν εἶναι καταδικασμένες σὲ ζωὴ δουλείας καὶ ἀθλιότητος σὰν σὲ ἀκαταμάχητη ἀναγκαιότητα: ἡ ἀπολύτρωση γίνεται τότε δυνατὴ μὲ ἐντελῶς νέο νόημα: ἡ μυστικὴ ὠθήση, ἂν κάπου ἀσκεῖται μὲ ἀρκετὴ δύναμη, δὲ θὰ σταματήσῃ πιά ἀπότομα μπροστὰ σὲ ἀδυναμίες γιὰ δράση: δὲ θὰ τὴν ἀπωθήσουν πιά σὲ διδασκαλίες γιὰ παραίτηση, ἢ σὲ πρακτικὴ γιὰ ἔκσταση: ἀντὶ νὰ ἀπορροφᾷ ἡ ἴδια τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἢ ψυχὴ θὰ ἀνοίξῃ τὸν ἑαυτὸ τῆς διάπλατα σὲ μιὰ παγκόσμια ἀγάπη. Ἐ λοιπόν, οἱ ἐπινοήσεις αὐτὲς καὶ οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς εἶναι στὴν οὐσία τῶν δυτικῶν αὐτὲς ἐπέτρεψαν ἔδω στὸ μυστικισμὸ νὰ φτάσῃ στὴν ἄκρη τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἄς συμπεράνωμε λοιπόν ὅτι οὔτε στὴν Ἑλλάδα οὔτε στὴν ἀρχαία Ἰνδία ἔχομε τέλειο μυστικισμὸ, ἄλλοτε γιὰτὶ ἡ ὁρμὴ ἦταν ἀνεπαρκής, ἄλλοτε γιὰτὶ ἐμποδίστηκε ἀπὸ ὑλικὲς πραγματικότητες, ἢ ἀπὸ διανοητικὸτητα πολὺ στενὴ. Ἡ ἐμφάνισή του σὲ μιὰ καθωρισμένη στιγμὴ μᾶς κάνει νὰ βλέπωμε τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἀναδρομικά, ὅπως τὸ ἠφαίστειο πού προβάλλει, φωτίζει μὲ μᾶς μακρὰ σειρὰ σεισμῶν στὸ παρελθόν (1).

Ἐ λοιπόν, ὁ πλήρης μυστικισμὸς εἶναι ἀλήθεια ὁ μυστικισμὸς τῶν μεγάλων χριστιανῶν μυστικῶν. Ἄς ἀφήσωμε κατὰ μέρος, γιὰ

1. Δὲν ἀγνοοῦμε ὅτι ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἄλλοι μυστικισμοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸ καὶ τὸ Βουδισμό. Ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ μᾶς εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἐξετάσωμε ἐκείνους πού προχώρησαν μακρότερα. — Σ. τ. σ.

τὴν ὥρα, τὸ χριστιανισμό των, καὶ ἄς ἐξετάσωμε σ' αὐτοὺς τὴ μορφὴ χωρὶς τὴν ὕλη. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο οἱ περισσότεροὶ νὰ πέρασαν ἀπὸ καταστάσεις πού μοιάζουν μὲ τὰ διάφορα σημεῖα στὰ ὁποῖα κατέληξεν ὁ ἀρχαῖος μυστικισμός. Ἀλλὰ μόνο πού πέρασαν ἀπ' αὐτά: συσπειρωμένοι στὸν ἑαυτό τους γιὰ νὰ ἀπλωθοῦν σὲ μιὰ ἐντελῶς νέα προσπάθεια, διέροηξαν ἓνα φράγμα ἓνα ἀπέραντο ρεῦμα ζωῆς τοὺς ἄρπαξε ἀπὸ τὴν αὐξημένη ζωτικότητα των ἐλευθερώθηκε ἐνέργεια, θάρρος, ἐξαιρετικὴ δύναμη γιὰ ἀντίληψη καὶ γιὰ πραγμάτωση. Ἄς σκεφτῆ κανεὶς τί ἐπιτέλεσαν, στὸ πεδίο τῆς πράξης, ἓνας Ἅγιος Παῦλος, μιὰ Ἁγία Τερέζα, μιὰ Ἁγία Αἰκατερίνη τῆς Σιέννας, ἓνας Ἅγιος Φραγκίσκος, μιὰ Ἰωάννα ντ' Ἄρκ καὶ τόσοι ἄλλοι (1). Ὅλες σχεδὸν αὐτὲς οἱ ὑπερβολικὰ πλούσιες δραστηριότητες χρησιμοποιεῖσθαι στὴν ἐξάπλωσῃ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις ἐξαιρέσεις, καὶ ἡ περίπτωσις τῆς Ἰωάννας ντ' Ἄρκ θὰ ἀρκοῦσε νὰ δείξῃ ὅτι ἡ μορφὴ μπορεῖ νὰ χωριστῆ ἀπὸ τὴν ὕλη.

Ὅταν παίρνη κανεὶς ἔτσι στὸ τέμα της τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν τῶν μεγάλων μυστικῶν, ἀναρωτιέται πῶς μπόρεσαν νὰ τοὺς παραβάλλουν μὲ ἀρρώστους. Ζοῦμε, βέβαια, σὲ κατάστασις ἀσταθοῦς ἰσορροπίας, καὶ ἡ μέση ὑγεία τοῦ πνεύματος, ὅπως δὲ καὶ τοῦ σώματος, εἶναι κάτι πού δύσκολα ὀρίζεται. Ὑπάρχει μολαταῦτα διανοητικὴ ὑγεία καλὰ θεμελιωμένη, ἐξαιρετικὴ, πού ἀναγνωρίζεται χωρὶς κόπο. Ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὄρεξιν γιὰ δράσιν, τὴν ἰκανότητα νὰ προσαρμόζεται καὶ νὰ ἀναπροσαρμόζεται στὶς περιστάσεις, τὴ σταθερότητα ἐνωμένη μὲ τὴν εὐλυγισίαν, τὴν προφητικὴν διάκρισιν τοῦ δυνατοῦ ἀπὸ τὸ ἀδύνατον, μὲ πνεῦμα ἀπλότητος πού θριαμβεύει στὶς περιπλοκάς, τέλος ἓνα ἀνώτερον ὑγιὲς αἴσθημα. Αὐτὰ ἀκριβῶς δὲ βρίσκουν στοὺς μυστικούς γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦμε; Καὶ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ

1. Σὲ ὅ,τι οὐσιαστικὰ δραστικὸ ὑπάρχει στοὺς μεγάλους χριστιανούς μυστικούς ὁ Ἄνρι Ντελακρουὰ κάλεσε τὴν προσοχὴν σὲ ἓνα βιβλίον πού θὰ ἄξιζε νὰ γίνῃ κλασσικόν (*Etudes d'histoire et de psychologie du mysticisme*, Paris, 1908). Θὰ βρῆ κανεὶς ἀνάλογες ἰδέας στὰ σπουδαῖα ἔργα τοῦ Evelyn Underhill (*Mysticism*, London, 1911, καὶ *The mystic way*, London, 1913). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς συγγραφεὺς συνδέει μερικὰς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις μὲ τὶς ἀπόψεις πού ἐκθέτομε στὸ ἔργον μας *L'évolution créatrice* καὶ πού ξαναγνωρίζομε σ' αὐτὲς, γιὰ νὰ τὶς ἐπεκτείνωμε, σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιον. Γι' αὐτὸ τὸ σημεῖον βλέπε ἰδιαίτερα *The mystic way*.—Σ. τ. σ.

χρησιμεύσουν και για τὸν ὄρισμὸ ἀκόμη τῆς διανοητικῆς εὐρωστίας ;

Ἄν τοὺς ἔκριναν ἀλλιῶς, εἶναι ἕξ αἰτίας τῶν ἀνωμάτων καταστάσεων ποὺ συχνὰ προηγοῦνται στοὺς μυστικούς ἀπὸ τὴν τελειωτικὴν μεταμόρφωσίν των. Μιλοῦν γιὰ τὶς ὀπτασίαι των, γιὰ τὶς ἐκστάσεις των, γιὰ τοὺς ἐνθουσιασμούς των. Αὐτὰ εἶναι φαινόμενα ποὺ τὸ ἴδιο παρουσιάζονται καὶ στοὺς ἀσθενεῖς, καὶ εἶναι συστατικά τῆς ἀρρώστειας των. Ἐνα σπουδαῖο ἔργο παρουσιάστηκε τελευταῖα γιὰ τὴν ἐκσταση κυτταγμένη σὰν ψυχασθενικὴ ἐκδήλωση (1). Ἄλλὰ ὑπάρχουν νοσηρὲς καταστάσεις ποὺ ἀπομιμοῦνται ὑγιεῖς καταστάσεις. Ἐνας τρελλὸς θὰ πιστέψῃ ὅτι εἶναι αὐτοκράτορας· στίς κινήσεις του, στὰ λόγια του καὶ στίς πράξεις του θὰ δώσῃ συστηματικὰ ναπολεόντειο ὕψος, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς θάνατος ἢ τρέλλα του : θὰ ἔχωμε ἀπὸ δῶ καμμιά ἀντανάκλαση στὸ Ναπολέοντα ; Τὸ ἴδιο θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ παρωδήσουν τὸ μυστικισμό, καὶ θὰ ἔχωμε μιὰ μυστικὴν τρέλλα : θὰ συναγάγωμε ἀπ' αὐτὴν πὼς ὁ μυστικισμὸς εἶναι τρέλλα ; Εἶναι πάντως ἀναμφισβήτητο ὅτι ἐκστάσεις, ὀπτασίαι, ἐνθουσιασμοὶ εἶναι ἀνώμαλες καταστάσεις, καὶ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνωμε ἀνάμεσα στὸ ἀνώμαλο καὶ τὸ νοσηρό. Τέτοια ἦταν δὲ ἡ γνώμη καὶ τῶν μεγάλων μυστικῶν. Ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ σύστησαν στοὺς μαθητάς των νὰ φυλάγονται ἀπὸ τὶς ὀπτασίαι τὶς καθαρὰ φρεναπατικές. Καὶ στίς δικές των ὀπτασίαι, ὅταν εἶχαν, ἔδωσαν γενικὰ δευτερεύουσα σπουδαιότητα : ἦταν περιστατικὰ τῆς πορείας· χρειάστηκε νὰ τὰ ξεπεράσουν, τὸ ἴδιο νὰ ἀφήσουν πίσω των ἐνθουσιασμούς καὶ ἐκστάσεις γιὰ νὰ φτάσουν τὸ τέρμα, ποὺ ἦταν ἡ συνταύτιση τῆς ἀνθρώπινης θέλησης μὲ τὴ θεϊκὴ θέληση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὶς ἀνώμαλες αὐτὲς καταστάσεις, τὴν ὁμοιότητά των καὶ καμμιά φορὰ ἀκόμη καὶ τὴ συμμετοχὴ των σὲ νοσηρὲς καταστάσεις, θὰ τὰ κατανοήσωμε χωρὶς δυσκολία, ἂν σκεφτοῦμε τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ στατικὸ στὸ δυναμικὸ, ἀπὸ τὸ κλειστὸ στὸ ἀνοιχτό, ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ζωὴ στὴ μυστικὴν ζωὴ. Ὅταν ἀναμοχλεύονται τὰ σκοτεινὰ βάρη τῆς ψυχῆς, ἐκεῖνο ποὺ ἀνεβαίνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ φτάνει στὴ συνείδηση παίρνει, ἂν ἡ ἔντασις εἶναι ἀρκετὴ, τὴ μορφὴ εἰκόνας ἢ συγκίνησης. Ἡ εἰκόνα τὶς περισσότερες φορὰς εἶναι καθαρὴ ψευδαίσθησις, ὅπως ἡ συγκίνηση εἶναι μόνο

1. Pierre Janet : De l'angoisse à l'extase.

μάταιη ἀναταραχή. Ἄλλα καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη μποροῦν νὰ ἐκφράζουν ὅτι ἡ ἀναστάσιμος πού ἐγινε εἶναι συστηματικὴ ἀνακατάταξη γιὰ μιὰ ἀνώτερη ἰσορροπία: ἡ εἰκόνα εἶναι τότε συμβολικὴ γιὰ κεῖνο πού ἐτοιμάζεται, καὶ ἡ συγκίνηση εἶναι συγκέντρωση τῆς ψυχῆς πάνω στὴν προσμονὴ μιᾶς μεταμόρφωσης. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωσις εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ μυστικισμοῦ, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ μετέχη καὶ στὴν ἄλλη· ὅ,τι εἶναι ἀπλῶς ἀνώμαλο μπορεῖ νὰ ἐπενδυθῆ μετ' ὅ,τι εἶναι καθαρὰ νοσηρὸ· διατρέχει κανεὶς κίνδυνον, ὅταν ταράσῃ τις συνηθισμένους σχέσεις ἀνάμεσα στὸ συνειδητὸ καὶ τὸ ἀσύνειδο. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ παραξενευθῶμασθε ἂν νευρικὲς διαταραχὲς συνοδεύουν κάποτε τὸ μυστικισμό· συναντοῦμε τὸ ἴδιο τέτοιες καὶ σὲ ἄλλες μορφὲς μεγαλοφυΐας, κυρίως στοὺς μουσικούς. Πρέπει σ' αὐτὰ νὰ βλέπωμε μόνον τυχαῖα περιστατικά. Δὲν ἀνήκουν περισσότερο στὴ μυστικὴ ἀπὸ ὅσο στὴ μουσικὴ.

Ταραγμένη στὰ βάθη τῆς ἀπὸ τὸ ρεῦμα πού θὰ τὴν παρὰσύρῃ παύει ἡ ψυχὴ νὰ στρέφεται γύρω στὸν ἑαυτὸ τῆς, ξεφεύγοντας μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὸ νόμον πού θέλει τὸ ἄτομον καὶ τὸ εἶδος νὰ προσδιορίζουν κυκλικὰ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Στέκεται, σὰν νὰ ἄκουε μιὰ φωνὴ πού τὴν καλεῖ. Ἐπειτα ἀφήνεται νὰ τὴ φέρουν ἴσια ἔμπρός. Δὲν ἀντιλαμβάνεται ἄμεσα τὴ δύναμιν πού τὴν κινεῖ, ἀλλὰ νοιώθει τὴν ἀπροσδιόριστον παρουσίαν τῆς, ἢ τὴ μαντεύει μέσα ἀπὸ συμβολικὴ ὀπτασία. Ἐρχεται τότε ἀπροσμέτρητη χαρὰ, ἔκστασις ὅπου ἀπορροφᾶται, ἢ ἐνθουσιασμός πού αὐτὴ τὸν ὑπομένει: ὁ θεὸς εἶναι ἐκεῖ, καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι μέσα στὸ θεόν. Δὲν ὑπάρχει πιά μυστήριον. Ἐξαφανίζονται τὰ προβλήματα, τὰ σκότῃ διαλύονται· εἶναι ἡ ἔλλαμψις. Ἄλλα γιὰ πόσον καιρὸ; Μιὰ ἀδιόρατη ἀνησυχία, πού μετεωρίζοταν ἀπάνω στὴν ἔκστασις, κατεβαίνει καὶ προσκολλᾶται στὴν ἔλλαμψιν σὰ σκιά τῆς. Θὰ ἦταν ἀρκετὴ κόλας, ἀκόμη καὶ χωρὶς τις καταστάσεις πού θὰ ἐπακολουθήσουν, γιὰ νὰ διακρίνωμε τὸν ἀληθινὸ μυστικισμό, τὸν πλήρη, ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἦταν ἡ προκαταβολικὴ ἀπομίμησις του ἢ ἡ προετοιμασία του. Δείχνει ἀλήθεια ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ μεγάλου μυστικοῦ δὲ σταματᾷ στὴν ἔκστασις σὰν νὰ εἶναι τὸ τέλος ταξιδιοῦ. Εἶναι ἡ ἀνάπαυσις, ναί, ἂν τὸ θέλουν, ἀλλὰ σὰν σὲ σταθμὸ ὅπου ἡ μηχανὴ θὰ ἔμενε ὑπ' αἰθρὸν, καὶ ἡ κίνησις θὰ συνεχιζόταν ὡς ἐπιτόπια δόνησις προσμένοντας νέον ἄλμα πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἄς ποῦμε πῶς σαφῶς: ἡ ἔνωσις μετ' ὁ θεὸν τοῦ κακοῦ εἶναι στενὴ, δὲ θάταν τελειωτικὴ παρὰ ὅταν θὰ ἦταν ὀλοκληρωτικὴ. Ὅχι πιά ἀπόστασις, ἀσφαλῶς, ἀνάμεσα στὴ σκέψιν καὶ τὸ ἀντικείμενον.

Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

της, ἀφοῦ ἔπесαν τὰ προβλήματα ποὺ μετροῦσαν καὶ μάλιστα συγκροτοῦσαν τὴν ἀπομάκρυνση. "Ὅχι πιά ριζικός χωρισμός ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ ἀγαπᾶ καὶ σὲ κείνο ποὺ ἀγαπιέται: ὁ θεὸς εἶναι παρὼν καὶ ἡ χαρὰ εἶναι χωρὶς ὅρια. Ἄλλὰ ἂν ἡ ψυχὴ ἀπορροφᾶται μέσα στὸ θεὸ μὲ τὴ σκέψη καὶ μὲ τὸ αἶσθημα, κάτι ἀπ' αὐτὴν μένει ἀπ' ἔξω· εἶναι ἡ θέληση: ἡ δράση της, ἂν ἐνεργοῦσε, θὰ προερχόταν ἀπλῶς ἀπ' αὐτὴν. Ἡ ζωὴ της λοιπὸν δὲν εἶναι θεϊκὴ. Τὸ ξαίρει αὐτό· ἀόριστα ἀνησυχεῖ γι' αὐτό, καὶ αὐτὴ ἡ ταραχὴ μέσα στὴν ἀνάπαυση εἶναι χαρακτηριστικὴ αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε πλήρη μυστικισμό: ἐκφράζει ὅτι ἡ ὁρμὴ πάσθηκε γιὰ νὰ πάη ἡ ψυχὴ πρὸ μακρῶν, ὅτι ἡ ἔκσταση ἐνδιαφέρει βέβαια τὴν ἰκανότητα γιὰ τὴν ὄραση καὶ τὴ συγκίνηση, ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ θέληση, καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε καὶ αὐτὴν νὰ τὴν ξαναβάλουμε μέσα στὸ θεό. "Ὅταν αὐτὸ τὸ αἶσθημα μεγάλωσε σὲ σημεῖο νὰ καταλαμβάνη ὅλη τὴ θέση, ἡ ἔκσταση ἔπεσε, ἡ ψυχὴ ξαναβρίσκεται μόνη καὶ καταθλίβεται. Συνηθισμένη γιὰ λίγο στὸ ἐκτυφλωτικὸ φῶς, δὲν ξεχωρίζει πιά τίποτε μέσα στὴ σκιά. Δὲν παίρνει εἶδηση γιὰ τὸ βαθὺ ἔργο ποὺ ἀφανῶς συντελεῖται μέσα της. Νοιώθει ὅτι ἔχασε πολλὰ· δὲν ξαίρει ἀκόμη ὅτι αὐτὸ ἔγινε γιὰ νὰ κερδίση τὸ πᾶν. Τέτοια εἶναι ἡ «σκοτεινὴ νύχτα», γιὰ τὴν ὁποία μίλησαν οἱ μεγάλοι μυστικοί, καὶ ποὺ εἶναι ἴσως ὅ,τι πρὸ σημαντικὸ, πάντως ὅ,τι πρὸ διδακτικὸ ὑπάρχει στὸ χριστιανικὸ μυστικισμό. Ἡ τελειωτικὴ φάση, χαρακτηριστικὴ τοῦ μεγάλου μυστικισμοῦ, προετοιμάζεται. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναλύσωμε τὴν τελικὴ τούτη προπαρασκευή, γιὰτὶ οἱ ἴδιοι οἱ μυστικοὶ μόλις διείδαν τὸ μηχανισμό της. Ἄς περιοριστοῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μηχανὴ ἀπὸ χάλυβα ἐξαιρετικῆς ἀντοχῆς, κατασκευασμένη γιὰ ἐξαιρετικὴ προσπάθεια, θὰ βρισκόταν ἀσφαλῶς σὲ ἀνάλογη κατάσταση, ἂν ἀποκτοῦσε συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της τὴ στιγμὴ ποὺ τὴ στήνουν. Τὰ τμήματά της ὑποβλήθησαν ἕνα ἕνα στὶς πρὸ σκληρὲς δοκιμασίες, καὶ μερικὰ ἀπορρίφθηκαν καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄλλα· θὰ εἶχε λοιπὸν ἡ μηχανὴ τὸ αἶσθημα ὅτι κάτι λείπει ἐδῶ καὶ κεῖ, καὶ θὰ ἔνοιωθε πόνο παντοῦ. Ἄλλὰ δὲ θὰ εἶχε παρὰ νὰ ἐμβαθύνη τοῦτον τὸν ἐντελῶς ἐπιφανειακὸ πόνο γιὰ νὰ τὸν δῆ νὰ χάνεται στὴν προσμονὴ καὶ τὴν ἐλπίδα ἑνὸς θαυμάσιου ἐργαλείου. Ἡ μυστικὴ ψυχὴ θέλει αὐτὸ τὸ ἐργαλεῖο νὰ εἶναι. Ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν οὐσία της ὅ,τι δὲν εἶναι ἀρκετὰ καθαρὸ, ὅ,τι δὲν ἔχει ἀρκετὴ ἀντοχὴ καὶ εὐλυγισία γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσῃ ὁ θεός. Ἐνοιωθε κιόλας τὸ θεὸ παρόντα, πίστευε κιόλας νὰ

τὸν ξεχωρίζη στὶς συμβολικὰς ὀπτασίαις, ἀκόμη ἐνωτόταν κίολας μαζί του στὴν ἔκσταση· ἀλλὰ τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δὲν εἶχε διάρ- κεια, γιατί ὅλα αὐτὰ ἦταν μόνο θέαση : ἡ πράξις ξανάφερε τὴν ψυχὴ στὸν ἑαυτὸ της καὶ τὴν ἀποσποῦσεν ἔτσι ἀπὸ τὸ θεό. Τώρα ὁ θεὸς δρᾷ μέσον της, μέσα της : ἡ ἔνωση εἶναι ὀλοκληρωτικὴ, καὶ κατὰ συνέπεια τελειωτικὴ. Τότε, λέξεις σὰν τίς λέξεις μηχανισμὸς καὶ ἐργαλεῖο ἀνακαλοῦν εἰκό- νες ποὺ θὰ εἶναι καλύτερα νὰ τίς ἀφήσωμε κατὰ μέρος. Μπο- ροῦσαν νὰ τίς χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μιὰ ἰδέα τῆς προπαρασκευαστικῆς ἐργασίας. Δὲ θὰ μᾶς μάθουν μ' αὐτὸ τί- ποτε ἀπὸ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. " Ἄς ποῦμε ὅτι ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ ψυχὴ ἔχει ὑπεραφθονία ζωῆς. Εἶναι αὐτὸ ὄρημ ἀπροσμέτρη- τη. Εἶναι μιὰ ἀκαταμάχητη ὄθηση ποὺ τὴ ρίχνει στὰ πιὸ ἀπέ- ραντα ἐγχειρήματα. Μιὰ ἤρεμη ἔξαρση ὅλων τῶν ἱκανοτήτων της κάνει νὰ βλέπη μεγάλα καί, ὅσο ἀδύνατη κι ἂν εἶναι, νὰ πραγματώνη μὲ δύναμη. Πρὸ πάντων βλέπει ἀπλά, καὶ αὐτὴ ἡ ἀπλότητα, χτυπητὴ καὶ στὰ λόγια της καὶ στὴ διαγωγή της, τὴν ὀδηγεῖ ἀνάμεσα στὰ περίπλοκα, ποὺ φαίνεται οὔτε νὰ τὰ ἀντι- λαμβάνεται καν. Μιὰ ἔμφυτη ἐπιστήμη, ἡ καλύτερα μιὰ ἀπο- κτημένη ἀθωότητα, τῆς ὑποβάλλει ἔτσι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὸ χρήσιμο διάβημα, τὴν ἀποφασιστικὴν πράξις, τὴ λέξις ποὺ δὲν ἔχει ἀπάντησις. Ἡ προσπάθεια παραμένει μολαταῦτα ἀπαραίτη- τη, καὶ τὸ ἴδιο καὶ ἡ σκληραγωγία καὶ ἡ ἐμμονή. Ἄλλὰ ἔρχον- ται μόνον των, ξετυλίγονται μόνον των μέσα σὲ μιὰ ψυχὴ ποὺ τὴν ἴδια ὥρα δρᾷ καὶ δέχεται ἐνέργεια, ποὺ ἡ ἐλευθερία της ταυτίζεται μὲ τὴ θεϊκὴ ἐνέργεια. Ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ὑπέρ- ογκη δαπάνη ἐνέργειας, ἀλλὰ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ταυτόχρονα χο- ρηγεῖται καὶ ἀνακτᾶται, γιατί ἡ ὑπεραφθονία ζωτικότητος ποὺ χρειάζεται αὐτὴ ἡ δαπάνη τρέχει ἀπὸ μιὰ πηγὴ, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς. Οἱ ὀπτασίαις τώρα εἶναι μακρῶν : ἡ θεό- τητα δὲ θὰ μποροῦσε νὰ ἐμφανιστῇ ἀπ' ἔξω σὲ μιὰ ψυχὴ πλημ- μυρισμένην ἀπ' αὐτὴν. Τίποτε πιά ποὺ νὰ φαίνεται ὅτι οὐσια- στικὰ ξεχωρίζει ἓνα τέτοιον ἄνθρωπο ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους ἀνά- μεσα στοὺς ὁποίους κυκλοφορεῖ. Αὐτὸς μόνος του καταλαβαίνει μιὰ μεταβολή, ποὺ τὸν ὑψώνει στὴν τάξι τῶν *adjutores Dei* (συνεργῶν τοῦ Θεοῦ), ποὺ εἶναι παθητικοὶ σχετικὰ μὲ τὸ θεό, ἐνεργητικοὶ σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνθρώπους. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀνύψω- ση δὲν ἀποκομίζει καμμιά ὑπεροψία. Μεγάλῃ εἶναι ἀντίθετα ἡ ταπεινοσύνη του. Πῶς νὰ μὴν εἶναι ταπεινός, τὴ στιγμὴ ποὺ μπόρεσε νὰ διαπιστώσῃ σὲ σιωπηλὰς συναντήσεις, μόνος μόνος.

μὲ συγκίνηση, ὅπου ἔνιωθε τὴν ψυχὴ του νὰ λειώνη ὀλόκληρη, αὐτὸ πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ ταπεινοσύνη ;

Στὸ μυστικισμὸ κιόλας πού σταματοῦσε στὴν ἔκσταση, δηλαδή στὴ θέαση, ἦταν προσχηματισμένη ὠρισμένη δράση. Αἰσθάνονταν, μόλις ξανακατέβαιναν στὴ γῆ ἀπὸ τὸν οὐρανό, τὴν ἀνάγκη νὰ πάνε νὰ διδάξουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἔπρεπε νὰ ἀναγγείλουν σὲ ὅλους ὅτι ὁ κόσμος πού τὰ σωματικὰ μάτια συλλαμβάνουν εἶναι βέβαια πραγματικός, ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει ἄλλο πρᾶγμα, καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπλὰ δυνατό ἢ πιθανό, ὅπως θὰ ἦταν τὸ συμπέρασμα ἑνὸς συλλογισμοῦ, ἀλλὰ βέβαιο σὰν μιὰ πειρα : κάποιος εἶδε, κάποιος ἀγγίξε, κάποιος ξαίρει. Πάντως δὲν ὑπῆρχε ἔδω παρὰ μόνο ἀδύνατη ἀποστολικὴ θέληση. Τὸ ἐγχείρημα ἦταν, ἀλήθεια, ἀποθαρρυντικό : τὴν πεποίθησι πού κρατεῖ κανεὶς ἀπὸ πείρα, πῶς νὰ τὴ διαδώσῃ μὲ λόγια ; καὶ πῶς, πρὸ πάντων αὐτό, νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἀνεκφραστο ; Ἀλλὰ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ οὔτε πού μπαίνουν στὸ μεγάλο μυστικό. Ἐνοιωσε τὴν ἀλήθεια νὰ τρέχῃ μέσα του ἀπὸ τὴν πηγὴ της σὰν μιὰ δρῶσα δύναμη. Δὲ θὰ ἐμποδιζόταν πῶς νὰ τὴ μεταδώσῃ ἀπὸ ὅσο ὁ ἥλιος νὰ χύνη τὸ φῶς του. Μόνο πού δὲ θὰ τὴ διαδώσῃ πιά μὲ λόγια μόνο.

Γιατὶ ἀγάπη πού κατατρώγει τὴν ψυχὴ του δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀγάπη ἑνὸς ἀνθρώπου γιὰ τὸ θεό, εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μέσον τοῦ θεοῦ, μὲ τὸ θεό, ἀγαπᾷ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ θεῖο ἔρωτα. Δὲν εἶναι ἡ ἀδελφότητα πού σύστησαν οἱ φιλόσοφοι στὸ ὄνομα τοῦ λόγου, μὲ ἐπιχείρημα βγαλμένο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι μετέχουν πρωταρχικὰ στὴν ἴδια λογικὴ οὐσία : μπροστὰ σὲ ἕνα τόσο εὐγενικὸ ἰδεῶδες θὰ ὑποκλιθῆ κανεὶς μὲ σεβασμό· θὰ προσπαθῆ νὰ τὸ πραγματώσῃ, ἂν δὲν εἶναι πολὺ ἐνοχλητικό γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴν κοινότητα· δὲ θὰ προσκολληθῆ σ' αὐτὸ μὲ πάθος. Ἄν μὲ πάθος, τότε θὰ πῆ ὅτι θὰ ἔχη ἀναπνεύσει σὲ κάποια γωνιὰ τοῦ πολιτισμοῦ μας τὸ μεθυστικὸ ἄρωμα πού ὁ μυστικισμὸς ἄφησεν ἐκεῖ. Οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι θὰ εἶχαν θέσει μὲ τέτοια βεβαιότητα τὴν ἀρχή, τὴν τόσο λίγο σύμφωνη μὲ τὴν τρέχουσα πειρα, τῆς ἴσης συμμετοχῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰ ἀνώτερη οὐσία, ἂν δὲν εἶχαν παρουσιάστῃ μυστικοὶ πού νὰ ἀγκαλιάσουν ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ μιὰ καὶ μόνη ἀδιαίρετη ἀγάπη ; Δὲν πρόκειται λοιπὸν ἔδω γιὰ